

Utak az időben

Gondolatok a könyvtárban

A csillagok csendjét / most idehallani /
minden zajon keresztül. / A végtelenség
/ alsó csücskét / egy fenyőfa őrzi / ringa-
tózva, / és még lejjebb / néhány fűszál /
s a süket tömb, a föld.

WEÖRES SÁNDOR: AZ ŪR

Kétszázötvenkilenc kulcs

Az emlékezet a lélek vészkijárata.

A lakatokat levették, az ajtókat betörték, a szekrények elkallódtak. De az ember emlékezik, mert megmaradtak a kulcsok. „A kulcsok viselkedése egyenesen megdöbbentett.” A kulcsok ugyanis tudnak viselkedni: régesrég elvesztették rendeltetésüket, amikor még mindig hűségesekek hozzá. Sunt lacrimae rerum? Babits még hitte. Hihette. Nekünk, akik — Mester Zsolt a megmondhatója — több kétséget örököltünk, mint bizonyosságot, és több emléket, mint tárgyat, hinnünk kell, könyvező tárgyak híján, a tárgyak emlékezetében.

Mire emlékeztetnek a kulcsok? Két dologra: a birtoklásra és a veszteségre. Természetesen a veszteség a fontosabb — az értékesebb is. Birtoklás volt, veszteség van. A veszteség az ember utolsó birtoka, kisajátíthatatlan. Fosztóképzőink külön rendszert alkotnak, egyfajta negatív otthonosság kifejezésére. Még a *nincs* is tovább képezhető: *nincstelen*. Egy emberöltővel azelőtt, hogy a kétszázötvenhét kulcs megkezdendé utazását az időben, egy hatéves kisfiú élete első, rettenetes veszteségére eszmél: anyátlan. A kisgyermekkor siralom-tudatlan védettségét egy új időszámítás, a tapasztalás kora váltja fel. A regény* a Mami halálával kezdődik, és Mamuka halálával zárul. A két halál közé ékelődő időt, miután belülről átélte, kívülről restaurálja az Emlékező, akit a család krónikásának szerepére eleve kiszemelt és kiváltképp alkalmassá tesz helye a Családban, amely befogadta anélkül, hogy különállását feioldotta volna. Függetlenség a függésben, kötelékvállalás a magányban; van-e, elképzelhető-e alkalmasabb nézőpont annak számára, aki „a jövőből a múltba rohanó idő örök és egyedül valóságos, bár teljesen valóság nélkül jelenében” önmagát akarván megtalálni és megérteni, felfejti egy család történetének szárait úgy, hogy a történetre vetülő történelem alkonyati derengésében feltűnnek az osztály-memoár pasztellszínei?

A kulcsok tehát a birtokonbelüliséget jelképezik, avagy a veszteségenbelüliséget? Az *En-regény* szükséges és kívánatos szubjektivitása elmosza a különbséget, főlegessé teszi a megkülönböztetést. Ezek a deszkalapokra akasztott kulcsok, ez a fémbogar-gyűjtemény immár nem magtár és kamra ajtaját, nem komódfiókot és almáriumot nyit. Amit a kulcsok nyitnak és zárnak, az emlékezés és felejtés, az eltűnt idő és a visszavett idő. Az idő visszavétele: a regény, a Család nem *megírt*, hanem *leírt* története. Nagy az igekötők hatalma, vetekszik a fosztóképzőkével. Egzakta tudományokon iskolázott elme biztonságával ismeri fel a döntő különbséget a szerző, nehezebb helyzetben, mint ha a lényegest kellene a lényegtelenről megkülönböztetnie; a hivatásos emberismerőnél is bölcsőbb tapasztalás sugallatára fel sem teszi a kérdést, s az olvasót sem kényszeríti döntésre. Mi a lényeges? Mi a lényegtelen? Az irodalmi tünettenban ennek a kérdésnek nincsen jelentősége, mert jelentése sincsen. Kérdő mondat a regény utolsó mondata. Keresztezi-e a szerző intencióit a kísértés: hadd próbáljunk meg válaszolni rá? Mert nincs búcsú. „Megvan a koppantó.” S idővel a törpe egykor gonoszak tűnő arkifejezése megválto-

* Mester Zsolt: Koppantó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

zott: „Inkább szenvedő.“ S a szenvedés nem történelmi kategória. Ha ez a regény valamire figyelmeztetni akarna, talán ez lehetne a tanulsága. De szerencsére „a visszapergetett emlékek“, a Család története ellenáll minden olyan próbálkozásnak, amely a tények önkényes csoportosításával valamilyen történelemfilozófiai eszmét sugallna. Azok az emberek, helyzetek és tárgyak, amelyeknek az elmúlását ez a regény elbeszéli, az örökre elnémult hangok makacsságával nem válaszolnak semmilyen kérdésre, amely a *miért?* köré csoportosíthatná sorsukat. A tárgyak, az emberek személyes és társadalmi létükben túlélő tárgyak felől szemlélve egy letűnt világ tényeit, nem az oknyomozó logika, hanem az emlékek feloldott hangulat birodalmában időzünk. És ez a hangulat nem történelmi. Még akkor sem, ha az események, amelyek birtoklás és veszteség körülményeit igazgatják, azok is voltak. A leírás és a megírás döntő különbsége éppen az, hogy az előbbiben a múlt visszavétele olyan, nem ideologikus emberi célt szolgálhat, amely teljesen a szubjektumé. Nem más ez a cél, mint az egyéni identitás keresése, egy olyan eredetkutatás, amely visszavezet a személyiséget alakító körülmények forrásvidékére. Szép vállalkozás, nehéz és szomorú, mert őszinte. Invokálja bár, de valójában nem igényli sem a szigort, sem az elnézést. Tartózkodó, finom válasz egy agresszív kérdésre, mely időről időre professzionizmus és/vagy úri műkedvelés között próbál semmit sem tisztázó rendet teremteni. Újra bebizonyít valamit, amit hol felfedezünk, hol elfelejtünk: emlékezni — művészet.

Kései rekviem lélekharangra és közvéleményre

Csak a mások, a többiek halálát éljük át. A sajátunk nem tapasztalat, csak rettegés. Olyan korokban, amikor nincs győztes, csak túlélő, s nincs legyőzött, csak áldozat van, a túlélők egy része éppúgy áldozatnak minősül, mintha fizikailag megsemmisült volna. Megmenekülését pusztá véletlennek érzi (vajon nem az-e csakugyan?); s minthogy ez a tudat a lét bizonytalanságát létbizonytalansággá véglegesíti, törvényerőre emeli, számára a szabadság egyetlen lehetséges gesztusa a szabadon választott halál marad. „Az öngyilkosság mint a lélek negatív forradalma“ — mondja a *Kék foltban** a filozofikus hajlamú Nyomozó. Ha egy közösség nem tekint valamely tagját a saját halottjának, ezzel beismeri, hogy saját élőjének sem tekintette. A másik, paradox véglet, amellyel aztán be is zárul a kör: amikor azt, aki az elmaradt kommunikációért magát s környezetét a visszavonhatatlan rettenetével bünteti, sokkal többen kísérik utolsó útjára, mint ahányan némi empátiával megmenthetnék volna. A halál oka ez esetben az éltető közeg hiánya. Minél kevésbé tud a társadalom s akár a társadalmi tudat szembenézni „a meghívott halál“-lal, annál érthetőbbé teszi. Valójában a legtöbb ember életében adódik olyan pillanat, amikor „Kész a leltár“, az emlékezet csak a kudarcokat rögzíti, elviselhetetlen summává összesítve őket. Irodalmunkban félelmetesen sok az ilyen pillanat. Még ezzel a — nehéz kimondani — hagyománnyal sem tudunk az elméletteremtéshez szükséges tárgyilagossággal szembenézni. A majdani, legújabb tárgyilagosság helyett Bodor Pál is csak „az új megnyugvás“ igényét vallatja be regénybeli alteregójával, Veress Tamással, tudván, hogy az új megnyugvás, akárcsak a régi, „csak a jó lelkiismeretből kalapálható ki“. Eppen az a különös a *Kék foltban* — s ettől igaz a regény, még ha úgyszólván mindenki, tudatosan vagy magát is ámitva, hazudik benne —, hogy a megnyugvást az emberek jószerevével lelkiismeretük elaltatásával érik el. „Nem, határozottan nem értjük az emberszabású, emberformájú lényeket, ha tőlünk teljesen eltérően viselkednek.“ Valóban ilyen süket tömb lenne minden ember, mint a Föld, s azt hinné, csak általa, benne, rajta van élet? Az ember definícióját kapjuk csakugyan, ha azt gondoljuk, ő az a lény, aki nem érti a hozzá hasonlókat, mert azt képzeli, senki se hasonló hozzá? De hát miféle *sapientia* az ember tudása, ha a különbözőség jogában nem ismeri el a másik, a többiek számára az egyenlőség alapelvét?

„Az a tény, hogy a légerekben nem is az ember halt meg, hanem a [nembeli] példány, szükségképpen kihat azoknak a halálnemére, akik megmenekültek a közös sorstól. A genocídium az az abszolút integráció, amely mindenhol kialakulhat, ahol az embereket nivellálják, idomítják...“ — írja Theodor W. Adorno méltán sokat emlegetett *Negatív dialektikájában*. Rá hivatkozik Szász János a *Rendhagyó szövetésben***, ahol különböző „helyzetrajzok“-ban századunk második felének halálneveit leltározza, és nem kevésbé jellemző kivégzési formáit, lelkiismeretesen elidőzve az erkölcsi megsemmisítés módozatainál. Hivatkoznom kell rá nekem is most, hogy

* Bodor Pál: *Kék folt*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

** Szász János: *Szobor a hóban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Bodor Pál olyan „kék folt”-ra tapintott rá, a közelmúltnak vagy a távolodó (?) jelennek arra a veszélys zónájára, amelyet felidézni kinos, elfelejteni lehetetlen. A lélek felejteni akar, az erkölcs emlékezni kényszerít. Lényünk különböző rétegei egymásnak ellentmondó parancsokat osztogatnak: feszültség keletkezik. Itt kezdődik az író feladata, s nem abban áll, hogy feloldja a feszültséget, hanem hogy tudatosítsa. Ennél többet — egyelőre legalábbis — nem tehet. Lehet, sőt valószínű, hogy húsz évvel korábban, vagyis a tulajdonképpeni cselekménnyel egyidejűleg Bodor nem az utólagos, a csüggédt felelősség, vagyis a tehetetlenség regényét írta volna meg; talán akkor még többé-kevésbé mindannyian éretlenek voltunk a mai felismerésre: minél több ember között oszlik meg a felelősség, annál megfoghatatlanabb. Erkölcsi közösség csak erkölcsi én-tudattal rendelkező egyedekből állhat össze. Megkönnyítené a dolgunkat (erkölcsi konfliktusokkal annyira túlterhelt olvasókat, hogy cselekedeteinkben csakúgy, mint olvasmányainkban, szinte mindig megtaláljuk azt a rést, amelyet kicsit tágitva kibújhatunk az azonnali döntés, ítélet, állásfoglalás kényszere alól), ha ezt a könyvet, a maga egy pont — a központi alak — felé konvergáló vallomásaival két regényre oszthatnók. Mert ez a központi figura, Zili, az elbűvölő és élehetetlen lány egyfelől egy történelmi tragédia túlélője — túlélni nem tudója; másfelől az aszociálisnak is nevezett típus, aki élőknek és halottnak egyaránt kényelmetlen a környezete számára. Mert profétákhoz, bűnözőkhöz, költőkhöz és egyéb deviáns viselkedésű személyekhez hasonlóan Zili nem tud alkalmazkodni, talán nem is akar; más, mint a többi. Csak éppen ő nem jósol, nem öl, nem is alkot. *Mássága* nélkülözi azt a hivatalos státust, azt a szabálytalanság-szabványt, amely indokolná és besorolhatóvá tenné a devianciát. S minthogy nem minden volt deportált lesz öngyilkos, és nem minden öngyilkos volt deportált, a regény nyitott kérdések sorával nyugtalanít tovább. Kinek-kinek személyes tapasztalatai, történelmi ismeretei, köze az ilyen sorsokhoz vagy közönye irántuk dönti el a regény relevanciájával egyenlő mértékben, azt cáfolva vagy kiegészítve, hogy ennek az önpusztításnak a különböző látószögeiből megvilágított vagy elködsített történetét miként olvassa.

Szilágyi Júlia

Erdélyi diákok németalföldi peregrinációja a XVIII. században

Két évvel ezelőtt az *Utunk* hasábjain egy rövid jegyzetben még csak a különlegesen szép eseményről emlékeztem meg: arról, hogy egy dallamos nevű fiatal holland kutatót a Németalföldön tanult erdélyi diákokról írt disszertációja alapján a kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet doktorrá avatott. Most azonban, hogy a doktori dolgozat nyomtatásban is megjelent, úgy vélem, érdemes magát a tudományos teljesítményt is közelebbről szemügyre vennünk. G. Henk van de Graaf *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795* (1979) című, szép magyar nyelven írt könyve ugyanis nem csupán gesztus nivoltában érdemel figyelmet, hanem tudományos eredményei okán is: újabb, frissen felszínre hozott adatokkal gazdagítja az erdélyi diákok külföldi egyetemjárásáról szóló, szegényesnek egyáltalán nem nevezhető szakirodalmunkat.

A peregrináció (a külföldi egyetemjárás) mint tudományos téma immáron

több mint kétszáz esztendő. A külföldi főiskolákat járó erdélyi diákok művelődéstörténeti szerepét, irodalmi és tudományos teljesítményük jelentőségét már a XVIII. században felfedezték a történetbuvárok. Janus Pannonius versei gyűjteményes kiadásának sajtó alá készítésekor a könyvtáralapító Teleki Sámuel és hűséges munkatársa, a jeles filológiai készségű Kovásznai Sándor, marosvásárhelyi kollégiumi tanár már céltudatosan vizsgálni kezdte azt a kérdést, hogy a magyar humanisták gondolkodására és irodalmi-művészi-tudományos életművük kiteljesedésére milyen hatást gyakoroltak az itáliai egyetemek, ott járt diákjaink milyen szellemi utra- valóval tértek haza. Samuil Micu Klein a *Scurtă cunoştinţă* című munkájában emlékezett meg arról, hogy a Bécsben és Rómában megfordult erdélyi román fiatalok egész életüket meghatározó ismeretanyagot szereztek maguknak, és ottani élményeik szabtak irányt intellektuális törekvéseiknek. Az erdélyi szászok első folyóirata, a *Siebenbürgische Quartal-*

schrift ugyancsak bőven közölt adatokat a külföldi egyetemeken megfordult erdélyi, elsősorban szász diákokról. E kezdetek után az elmúlt kétszáz esztendőben megsokasodtak azok a könyvek, adattárak, folyóiratcikkek, kisebb-nagyobb közlemények, amelyekben erdélyi magyar, román, szász történészek a külföldi akadémiákon megfordult hazai diákokról írtak, illetőleg róluk adatokat közöltek.

A lassan módszeressé váló kutatások rendjén a történetbuvárok elsődleges feladatként jelölték meg a maguk számára, hogy megvizsgálják a régi európai egyetemek levéltárait és az anyakönyvek, valamint a fellelhető egyéb iratok segítségével összeállítsák ott tanult hajdani honfitársaink névsorát. Már a munkálatok kezdetén kiderült, hogy ezeknek a diáknévsoroknak az összeállítása sem egyszerű szorgalmi feladat, hiszen sokszor az anyakönyvekben szereplő pusztánévből kellett következtetni az egyetemi hallgatók hazájára, illetőleg nemzeti hovatartozására. Némely egyetemen az is előfordult, hogy a hallgatókat nem kötelezték beiratkozásra, ilyenkor más írásos emlékekből kellett a szükséges információkat kihüvelyezni. A diáknévsorok összeállításának nyers munkáját követte a személyek azonosítása, annak a felkutatása, hogy egy-egy anyakönyvi bejegyzés vagy más forrásból származó információ mögött milyen értelmiségi utóélet húzódik meg. Válaszolni kellett továbbá arra a kérdésre, hogy a diákoknak a külföldi egyetemen szerzett tudása, korszerű műveltsége a honi társadalomban milyen funkcióhoz jutott, illetőleg hogy a hazai társadalom a történelmi körülményektől függően milyen intellektuális igényt támasztott a tanulmányai végzetével hazatérő értelmiséggel szemben, és hogy ezt az igényt milyen színvonalon, milyen tudományos és világnézeti vértetben elégítették ki az arra hivatottak. Válaszra várt az a kérdés is, hogy Európa köztörténetének és művelődéstörténetének milyen mozzanatai határozták meg az erdélyiek egyetemjárásának irányát: mi magyarázza, hogy egyik korban az itáliai egyetemek, másikban a németalföldiek vagy az angolok, ismét másikban a lengyelek vagy a németek a leglátogatottabbak. Afelől is már régóta faggatja a kutatás a forrásokat, hogy kik voltak azok a nagy nevelőegyházak, akik hírnevet, rangot szereztek tanácsküknek és egyetemüknek, akiknek már pusztán neve messze földről vonzotta a diákokat, és akiknek pedagógusi életműve a tanítványok révén beépült a fejlődéssel lépést tartani igyekvő erdélyi kultúrába.

Az itt minden rendszeresség nélkül

felsorakoztatott kérdések akármelyikének tüzetes megválaszolása egész életpályát kitöltő történetkutatói feladat lehet. S hogy ilyen életpályák szép számmal akadnak, azt a szakirodalomban valamennyire is tájékozottak nagyon jól tudják. Tagadhatatlan viszont az is, hogy rengeteg még az elvégzendő feladat, kínálkozik még bolygatatlan forrásanyag, s különösen bő a lehetőség az értelmezésre, tágabb ívű művelődéstörténeti összefüggések megragadására és kifejtésére.

G. Henk van de Graaf könyvének elsőrendű érdemét abban látom, hogy szerzője lelkiismeretesen számba vette az eddigi kutatások eredményeit, majd reálisan felmérte azokat a számára kínálkozó sajátos lehetőségeket, ahol ismereteink forrásbázisát szélesítheti. A megörökölt és kritikailag megrostált régebbi ismeretanyagot ilyenképpen saját, hollandiai és erdélyi kutatásai eredményeivel megtoldva vállalkozott arra, hogy összefoglaló képet fessen a Németalföldön tanult diákok művelődéstörténeti szerepéről a XVIII. századi Erdélyben.

Különös hasznára válik az eljövendő kutatásoknak a németalföldi akadémiai oktatás szervezeti kereteinek, személyi feltételeinek és uralkodó eszmei irányzatainak a bemutatása.

A XVIII. század Hollandiája már korántsem az a „tökés mintanemzet“, amelyről a XVII. század vonatkozásában Marx ír *A tőke* első kötetében. Jan de Witt meggyilkolása 1672-ben dátumszerűen is jelzi azt az időpontot, amikor kezdetét veszi a gazdasági és politikai hanyatlás lassú folyamata. A válságot természetesen a kultúra is megsínylette. Az országban egyre ritkább lesz a Grotiushoz, Descartes-hoz, Spinozához mérhető tudós, s az egyetemi tanszékeken is elszaporodnak a szürke mesteremberek. Mindez persze nem jelenti azt, hogy mondjuk Erdélyhez mérten még mindig ne lenne magas a művelődés általános színvonala, s hogy diákjainknak ne lenne bőven tanulnivalójuk Lejdában és a másik négy egyetemen. Szerencsére a városok jelentős erőfeszítéseket tesznek, hogy egyetemeik megőrizhessék jó hírüket. Erdély még valamelyes hasznát is húzott abból, hogy az egyetemek elnéptelenedésétől félve a városok ösztöndíjakat létesítettek külföldi hallgatók, köztük a mieink részére.

A szerző, noha választott témája következtében elsősorban a teológiai oktatásra figyelmez, kutatásait kiterjeszti a peregrináció egészére, és számba veszi azokat a Németalföldön megfordult erdélyi diákokat is, akik világi életpályát választottak maguknak. Az egyetemi tanárok személyiségét, munkásságát és világnézeti orientációját úgy mutatja be,

hogy ennek alapján kirajzolódik az a filozófiai-eszmei televény, amelyből kifarjadt a XVIII. századi németalföldi tudomány.

Míg a XVII. században, főleg annak első felében a karteziánus filozófia és a demokratikus egyházkormányzást sürgető és követelő puritanizmus gyakorolja a legmélyebb hatást a Németalföldön tanuló erdélyi diákokra, a század közepétől kezdődően a voetianizmus és a coccejánus körüli viták keltik fel az érdeklődésüket. Holland eszmetörténeti kutatásokra támaszkodva a szerző helyesen állapítja meg, hogy a voetianus—coccejánus harc túlélte önmagát, a vitázók belefáradtak a torzszalkodásba, és szembenállásukat egyre inkább mentalitásban és magatartásban megmutatókó különbségek jelezték. Úgy tűnik, hovatovább az erdélyi diákokat sem a dogmatikai szórshasogatások érdekelték, és a legszívesebben egy-két történetész professzort és a természettudományi tanszékek előadóit hallgatták. Szerzőnk például feltételezi, hogy az 1720-as években a történetész Lampe munkásságának vonzóereje nyomán növekedett meg Utrechtben az akadémiai hallgatók száma. „Az pedig külön is figyelemre méltó — olvassuk a könyvben —, hogy nem teológiai és teológiai hallgatók egyaránt milyen szívesen látogatták ebben a században a természettudományi, az orvosi és a filozófiai előadásokat. A teológiai tanulmányokra való hangsúlyozott figyelmünk nem vakíthat el annyira, hogy ne lássuk, miszerint az erdélyi hallgatók elsősorban igazi egyetemi képzés elnyerésért látogatták az akadémiákat. Az a műveltség pedig, amelyik magába foglalta az orvosi és filozófiai tudományokat is, sok esetben rendkívüli csábítóerővel hatott még azokra a hallgatókra is, akik »csak« a teológia tanulmányozására érkeztek. Nagyon is kétséges, hogy akadt-e egyáltalán ebben a században olyan hallgató, aki csak teológiát tanult volna. Kimutatásunkból első látásra is szemünkbe ötlő jó néhány példája annak a bűvés hatásnak, amelyet más szakok gyakoroltak a hallgatókra. Gidófalvi Péternek a frankeri akadémiáról a groningenre való távozása például olyan időben történt, amikor az utóbbin a teológiai előadások nemigen vonzózták a hallgatókat. Hogy Gidófalvi ennek dacára Groningenben akarta folytatni tanulmányait, annak bizonyos az a magyarázata, hogy ott Jean Bernouilli volt a filozófia tanára. Bernouilli nagy feltűnést keltett a természettudomány oktatásában kísérleti módszerével, bár ezt a teológiai fakultás hevesen támadta.“ Minderről sok érdekeset megír Teleki Sámuel is *Úti naplójában*, amikor lesújtóan nyilatkozik azokról,

akik „a két Bernouilliak tudományokban s tanításokban hibát s fogyatkozást keresnek“.

A tudományos életpályát befutott nagy alkotó egyéniségek mellett, mint amilyen Bod Péter, Mátyus István, a könyvben közzétett diáknevsorokból fény vetül arra a nagyszámú, eddig árnyékban maradt erdélyi értelmiségire is, aki nem könyvek írásával vagy kiemelkedő közéleti szerepléssel hívja fel magára az utókor figyelmét, hanem a mindennapi lét apró tényeivel, a tanítás, orvoslás, technológiai fejlődés praxisával.

Noha a XVIII. században is, a megelőző száz esztendőhöz hasonlóan, a holland egyetemeken tanult erdélyi fiatalok nagy többségéből pap lett, mégis a hazatért diákokra tisztességes szerep várt annak az új tendenciának az erősítésében, ami lassan-lassan megemeli Erdélyben előbb a tanári foglalkozás rangját és hatékonyságát, később pedig szóhoz juttatja azokat a korszerű felkészültségű jogászokat, akik felülemelkedve a hagyományos fiskális-szemléleten, a jogtudományban keresték és találták meg a közéleti-politikai cselekvés elméleti bázisát.

A megszerzett egyéni tudás és a születő társadalmi igény lassan-lassan egymásra talált. Az értelmiségi munka általános specializálódása — az erdélyi tanintézetek tanszékei számának növekedése, a közigazgatásban rendszeresített új állások (tiszti orvos, városi és vármegyei geometra, bányakincstári mérnök stb.) — funkcióhoz juttatja Erdélyben a külföldi egyetemeken szerzett szaktudást, és lehetővé teszi az erdélyi világi értelmiség számbeli gyarapodását, spektrumának színesedését és általában a szellemi munka társadalmi szerepének a méltánylását.

G. Henk van de Graaf könyvében kedves előzékenységgel arról is szót ejt, hogy kimutathatók némi nyomai az Erdély felé irányuló peregrinációnak is: Herepei János adatközlését idézi arról az őt „hollandus deákról“, akik Gyulaférvárra igyekezve Bisterfeld professzorhoz, 1647 késő őszen rövid időre Kolozsvárt is megpihentek. A rendhagyó eset láttán meg is jegyzi a szerző, hogy e diákok vezetője „nem volt más, mint egy rendbontó diák, akit a vezetőség 1645-ben kitiltott a leideni Staten-College-ből, s aki ezután egy távoli országba indult szerencsét próbálni“. Nem is lehetett másképpen. Ez a szórványosnak mondható eset is csak annak a bizonyosága, hogy abban az időben a diákok egyetemjárása nem lehetett kétirányú. Európának a Lajtán inneni vidékei nemcsak az iparban és mezőgazdaságban maradtak el a tőlük nyugatra elterülőktől, ha-

nem a művelődésben is hátrább állottak, s főleg hiányoztak azok a korszerű intézményei, amelyeknek a kultúra felvirágoztatása lett volna a feladatuk. Nálunk a feudalizmus bomlása idején még az eszmei ütközések is alacsonyabb szinten mennek végbe, mint a polgárosodásban előrehaladott nyugat-európai országokban. Egy anekdotának is beillő kis beszélgetést idézek a naplóíró Halmágyi István feljegyzéseiből. 1765-ben Mednyánszky báróval beszélget a naplóíró: az erdélyi szélbeli katonaság brigádérosa elpanaszolja, hogy a svédeknel, poroszoknál szerzett tapasztalatai szerint Európa-szerte terjed a naturalizmus, a vallási közöny, és veszélyben van a hagyományos gondolkodásmód. A tábornok úgy látja, jó lenne véget vetni a vallások közötti versengésnek, s azt tanácsolja az erdélyieknek, hogy „a keresztyén vallást in communi oltalmazzák, mert féltő, hogy 50 esztendő múlva neve sem leszen a keresztyéni vallásnak”. A hazai állapotokat jól ismerő Halmágyi megnyugtatta az aggodalmaskodó tábornokot: „En mondám: itt se deismust, se naturalismust nem kap, sőt mondhatom mind a

székelység, mind a románság maga valóságban állhatatos és buzgó, hanem azt meg kell vallanom, hogy kivált a székelységen a lubrica materia [sikamlóság] igen szapora és igen sok a fattyu gyermek etc.”

A művelődési szintkülönbség érzékeltetése mellett Halmágyi (ő is külsországi egyetemen tanult) naplófeljegyzése arra is figyelmeztet, hogy a külföldön szerzett tudás itthoni hasznosításának számbavételéhez át kell tekinteni a kor egész írásbeliségét. G. Henk van de Graaf könyve sem zárja le a témát, hanem a további kutatások szükségességét hangsúlyozza. Elmondja a szerző, hogy szándékában volt összegezve áttekintést nyújtani az erdélyi diákok Hollandiában megjelent disputációjáról és téziseiről is, és csak azért mondott le erről, mert megtudta, hogy E. van der Woude harlingeni professzor már összegyűjtötte a dolgozatok bibliográfiai adatait, és kiadásukra készül. Érdeklődéssel várjuk a holland professzor munkáját, és szívesen olvassunk összefoglaló értékelést a Németalföldön tanult erdélyi diákok itthoni irodalmi-tudományos munkásságáról is.

Benkő Samu

Rapszodikus önéletírás

Olvasói magányomban újrendezem Kiss Jenő új prózakötetét.* A tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések témarendjét felbontom, és időrendbe állítom őket. Egyszerre úgy tetszik, hogy naplót olvasok. Kiss Jenő, tudomásom szerint, nem írt memoárt, pedig erősen közösségi érzékenységu költő és prózaíró. Az egymást váltó vagy éppen kergető korszakok átáramlottak érzelmi világán, éppen e láz jegyében költészete egy időben a valóságiródalom szomszédságába kanyarodott — lírai útirajzokban —, s prózai frásaiban is érezhetően jelen voltak mindig a költészet gondjai, az alkotás kérdései, az irodalom belső ügyei. Egy (még eddig) hiányzó Kiss Jenő-émlékirat belülről rajzolhatná meg erdélyi magyar irodalmunk, kultúránk olyan fontos műhelyeinek hangulatát, történetét, főszereplőit, mint az *Erdélyi Helikon*, amelynek a harmincas években segédszerkesztője volt, a *Termés*, amelynek egyik alapítója és szerkesztője, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, amelynek mun-

katársa és — időben jóval közelebb hozzánk — az *Utunk*, amelynek drámai időszakban főszerkesztő-helyettese. Új prózai kötete mennyiben pótolhatja ezt a (számunkra) ismeretlen emlékiratot?

Időrendben a könyvkritikák, illetve recenziók vezetnek vissza legmesszebbre: 1933-ba. Milyen köteteket tartott fontosnak bemutatni a fiatal, alig 21 éves Kiss Jenő? Nyilván a saját költői világához legközelebb álló — vagy azzal éppen perlekedő — alkotók műveit. Kiss Jenő a két háború között — az irodalomtörténet ítélete szerint — „azok közé a népi származású, a néphez tartozás tudatát őrző költők közé számított, akik a *Nyugat*, elsősorban az impresszionizmus iskoláján nevelődtek”. (Kántor Lajos — Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944—1970*.) Az első Kiss Jenő-recenziók Jankovich Ferencet idézik (kétszer is), Vas Istvánt és Sértő Kálmánt, Fodor Józsefet és Szabó Lőrincet, Jékely Zoltánt és Toldalaghy Pált, Gáldi Lászlót és Takáts Gyulát, Horváth Imrét és Marconnay Tibort, Szígyártó Sándort és Hegyi Endrét. Ide mindjárt egy kitérő kívánczik. Sértő Kálmán első verseiben a nyomorgó nép hangja szólalt meg,

* Kiss Jenő: Emberközelből. Tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. 1979

folklórközelségben. A későbbi Sértő, még mindig fiatalon — 31 évet élt összesen — politikai tájékozódásában messzire eltért a népi írők zömétől, és a nyilasok között, alkoholzüllesztésben végezte. Kiss Jenő az első Sértő-kötetről, a *Falusi pilanatról* írt, igen elismerően: „Kemény, szókimondó, bátor hangok ezek, amelyek emlékeztetnek ugyan kissé Adyra és Illyés Gyulára, de az egyéni szenvedés és a sorsközösség tüzetől új izzást kapnak. Új izzást és új ragyogást: a tettekeszség, a harci kedv s az önfeláldozás nemes ragyogását!“ Majd befejezésül: „Ha megmarad eddigi útján, csak idő kérdése, hogy tehetsége teljes pompájában kibontakozzék, s meghozza a népi kultúra, a népi alkotóerő és élet szemlélet diadalát.“ Nem maradt meg Sértő a maga útján... Kiss Jenő számára igen kényelmes lett volna — a későbbi pálya ismeretében — egyszerűen kihagyni a kötetéből a Sértő-kritikát. De nem csonkított volna ezzel? Egész kötetén érezni a retusálás elutasítását, olyan esetekben is, amikor az eredeti szöveg újraközlése hátrányos helyzetbe hozza. (Még visszaterek erre.) Kiss Jenő teljességigényét saját múltját illetően és önmaga vállalását tévedéseiben is feltétlen tisztelheti meg korunkban, mikor az önszépítő retusálás megrogzított divat lett, mintha naponta önéletrajzot írnanék sorsunk fölött döntő személyzetiseknek, s éppen ez a görcs akadályoz meg abban, hogy az erdélyi írás jó néhány — tévedéstől, sőt, nagy vétségektől sem mentes — alkotóját, Reményik Sándort, Nyíró Józsefet, Bánffy Miklóst az őket megillető helyre állítsuk. (E tekintetben egyetlen bátor tett Kántor Lajos Nyíró-értékelése volt egy összefoglaló tanulmányban. Bánffy alakját még mindig nem műveiből ismerhetjük, hanem George Sbárcea jóízű anekdotáiból. Reményik újra-beépítése irodalmi tudatunkba talán most indul el, Cs. Gyimesi Éva erdélyi magyar költészeti antológiájával.) Könnyű lenne kimutatni egyik-másik hajdani recenzióban az ítélező tévedését, de hát Kiss Jenő nem is az ítéző igényével szól, hanem kortárs költőként vallomást tesz, és ebben a felfogásban az írások legalább annyit elmondanak Kiss Jenőről, mint a tárgyalt pályatársakról. Sértő Kálmánról szólva a népi indítást hangsúlyozza, Marconay Tibor költészetében a természetssze-relem ragadja meg. Szabó Lőrinc a formai tökélyért folytatott „kegyetlen harc“ példája számára, Jékely Zoltán „halál-tudatosításának“ finoman borzongató versei egyszerre tasztítják és vonzzák, hogy végül is szépségével „győzze meg“ a Jékely-költészet. Erzékenyen figyel a műfordítók költői műhelyére, Gáldi Lászlóra, Szabó Lőrincre vagy a német írá-

ból antológiát összeállító Bakóczy Károlyra. Ez utóbbi kötet Székelyudvarhelyen jelent meg, 1935-ben. Gáldi kötetére Aradon, ugyanott Horváth Imre könyve, Szigyártó Sándor szibériai foglyanaplója pedig — Vajdahunyadon! Gáldi László könyvéről nem tud az irodalmi lexikon, Bakóczy Károlynak a nevét sem találni benne, pedig Kiss Jenő megjegyzése szerint a 120 költőt felsorakoztató kötet figyelmet érdemel. Sőt: „külön büszkeség lehet számunkra, hogy a német líra leg-gazdagabb gyűjteményét éppen Erdély-től kapja a magyar olvasóközönség. S hogy ez a gyűjtemény még amelletl jó is, az olyan többlet, ami föltétlenül ro-konszenzes sikert biztosít Bakóczy Ká-roly könyvének.“ Elszomorodva gondolok arra, hogy mennyire nem tudunk haj-dani „kisvárosi“ könyvműhelyekről, pe-dig fél századdal sem temette el őket az idő, és olyan város van köztük, mint a most újra felpezsdülő szellemi életű Székelyudvarhely.

Különösen jelentősnek érzem a Szabédi Lászlóval szóló írásokat, az 1941-es recenziót a novellistáról s még inkább az 1969-ben írt vallomást a *Termés* spiritus rectoráról. A „költőbe ojtott tudós“ meghatározást immár az irodalomtörté-net is vallja. A *Termés* szellemi atyjáról alig tudunk, mert magáról a folyóiratról is nagyon keveset ismerhet az, akinek véletlenül nincs meg könyvtárában egy-két *Termés*-szám. Alig van hányattottabb sorsú folyóiratunk: múlt századi jelen-téktelen kiadványokhoz nyomban hozzá-juthat az egyetemi hallgató is, a *Termés* körül gyanakvás, kőd, kétely ül, pedig igen nehéz időszakban, 1942 és 1944 kö-zött az egészséges tájékozódás, a népi kötődés és a szellemi igény évnegyedes folyóirata volt, még tévedéseiben is be-csületes, kavargó nacionalizmusokon és más egyéb elfogultságokon felülemelkedő megszólalási lehetőség. Szabédi volt az egyik szerkesztője, főszerkesztőt nem tüntettek fel, minden számat más-más szerkesztő — Asztalos István, Bözödi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő és Szabédi László — állított össze, de Kiss Jenő szerint Szabédi nélkül „nem lett volna meg a lap, s ha igen, nem lett volna olyan, amilyen volt“. Aki mégis hozzájut(hat) a *Termés* számaihoz, lát-hatja, hogy másunnan kitiltott nevek tűntek fel, a kiadvány sorskérdésekről közölt ankétokat, néha erősen ellenzéki hangütésben, realista irodalmat pártfo-golt, őszinte — nemritkán kíméletlen — önismeretre igyekezett nevelni. De az már nem olvasható ki az élettelen nyom-dabetűkből, hogy mindez elsősorban a Szabédi érdeme. Kiss Jenő vallomást tesz arról, hogy Szabédi volt a *Termés*-csoport ügyes, okos és érdemes „diplo-

matája", aki a kiadóval, vagyis a pénz biztosító „gazdával” elfogadtatta a fiatalok kikötését: ne szóljon bele a szerkesztés dolgaiba. Szabédi „közvetítése” állított a folyóirat mellé Kolozsváron kívül élő alkotókat, szerzett országos tekintélyt a *Termésnek*. Szabédi „diplomáciai küldetésének” sikere volt a *Termés*-könyvek sorozatának elindítása, Püski Sándor „köpenye” alatt: „Nem kisebb Szabédi érdeme a folyóirat szellemi irányításában, arculatának kialakításában, a szerkesztéssel járó sokrétű feladatok megoldásában. Nagy műveltsége, közéleti bátorsága, az a csillogó elme-él, ami gondolkodását jellemezte, a spiritus rector szerepét biztosította neki a mi kis munkaközösségünkben. Igen-jei bizton-ságot adtak, nem-jei elgondolkoztattak, még akkor is, ha nem tudtunk mindenben egyetérteni vele.”

Dsida Jenőt előbb a Szent József Szeminárium ételt felszolgáló kisdiaákjának szemével láttatja — milyen méltatlanul keveset tudunk már erről az intézményről, a katolikus nevelőintézetek szerepéről az erdélyi magyar értelmiség kialakításában! —, aztán a versének visszautasítása miatt perlekedő fiatalember haragjának tüzeiben mutatja be, hogy végül igaz barátságuk fényében láthatóak a két háború közötti magyar líra nagy erdélyi alakját. Ki tehetne ma is élő egykori munkatársai közül közvetlenebb, hitelesebb vallomást Kovács Lászlóról, a *Helikon* és a *Szépműves Céh* hajdani „szürke eminenciásáról”, mint Kiss Jenő, aki hat esztendő töltött el a közelében? 1970-ben szóló is róla, egy Ficzy Dénes-jegyzetet marasztalt el keményen, amiért az anekdotázó írásban idézte fel a jeles irodalomszervezőt. Részletesen elmondja Kiss Jenő, miért megengedhetetlenül hiányos Ficzy „cezuravázlata”, majd ígéri, hogy egyszer talán neki is lesz mondanivalója róla, hiszen igazán méltatlan a Kovács László emlékét eltakaró közöny. Kiss Jenő még nem teljesítette ígéretét; ez esetben mostani kötete nem pótolhatja a hiányzó emlékiratot.

Ugyancsak 1970-ben kelt *Az Utunk hősi korszaka* című visszaemlékezése irodalmi hetilapunk (akkor még kétheti lap) indulásáról és első esztendeiről. Kiss Jenő kezdetről szerkesztőbizottsági tagja volt az 1946-ban indult lapnak, később belső munkatárs, Gaál Gábor mellett. Egy újabb évtized múltán ismét az *Utunk* szerkesztőségében találni, vezető beosztásban. Izgalmas, drámai hónapokban nemcsak szerkeszt, de verseket is közöl, (számomra) máig emlékezetes verseket, melyekért az 1958-as számonkérés nyilvános önbírálatra utalja. Ez az önkritika is itt van a kötetben, *Írói dolgokról* cím-

mel, mivel — említettem — Kiss Jenő egy az egyben, retusálás nélkül kívánja vállalni saját múltját. Szomorú írásnak tűnik nekem ez az önkritika: miként kellett őszinte véleményéért meakulpázni egy jelentős költőnek. S még inkább azért, hogy mennyire irodalmon kívüli érvekkel, sablonokkal mentegetőzik: „Nem akarom naiv módon csupán azzal indokolni ezt a megtorpanást, hogy ezek az írók keveset mozogtak az életben. A nemzetközi élet fokozódó feszültsége, a polgári ideológiának szellemi frontunk ellen intézett ismételt támadásai nem voltak hatás nélkül egyik-másik írói út alakulására. De vajon ha az étellel való kapcsolatunk szorosabb, élettapasztalatunk teljesebb, ha a fejlődés törvényszerűségébe mélyebben belepillantunk, az említett külső tényezők ennyire is érvényesülhettek volna?” Kiss Jenő az el-telt 22 esztendő alatt — nyilvánosan — nem tűnődött el többé ezen, pedig érdekes lenne, hogy miként ítéli meg, tisztázó távlatból, kényszer-önkritikával illetett verseit, szerkesztői tevékenységét. A valóságismeret egyébként, úgy tűnik, bűnök alól feloldó és művészi tehetséget hitelesítő varázsszó volna. Sadoveanut 1960-ban így értékeli Kiss Jenő köszön-tője: „A maga gyakorlatával — sok más nagy íróval együtt — Sadoveanu is igazolja azt a marxista tételt, hogy mara-dandó alkotás az élet, a valóság mély-reható ismerete nélkül nem jöhet létre; ahhoz viszont, hogy az életet megismer-hessük, ott kell élnünk eleven zajlásának kellős közepén.”

Nagyon sok klasszikus és kortárs román íróról volt érdemi mondanivalója is az idők során Kiss Jenőnek. A magyar klasszikusokkal szinte együtt lélegezte be a románok levegőjét, bensőségesen szólt Petőfiről és Eminescuról, szívéhez igen közel áll Ion Creangă, de szinte nincs is jelentős régi román költő, akitől ne fordított s akit ne mutatott volna be különböző alkalmakkor magyar olvasóinak, a prózáikról pedig Creangă lírai oldottságú élettörténetét és novelláit éppoly szívesen tolmácsolta, mint a költőket. (Első átültetése egy Creangă-mese volt 1938-ban.) Az *Emberközelből* román vonatkozású anyagából kitelne egy kisebb kötet: a kölcsönös tisztélet és megismerés olvasókönyve magyarok számára. A Kiss Jenő egész költői pályáját végigkísérő műfordítás csúcását eddig páratlan vállalkozás jel-zi: a román népköltészet tudományos igények szerint válogatott, művészi kongenialitással fordított, többkötetes antológiája. Nemcsak a régiek életéből búvárrol fel a mai olvasót érdeklő és megindító epizódokat (Eminescu és Creangă barátsága, Creangă édesanyjának betelje-

sült álma), de a közelmúltban elmentek-ről, Bacoviáról, Blagáról, Argheziről, a műfordító Costa Careiról is tud a magyar olvasóknak figyelemreméltót mondani — Jebeleanu vagy Beniuc felidézésekor pedig kisüt sorából az őszinte tisztet és szeretet.

Úgy tapasztalhattam, nem hinném, hogy tévedek: a Kiss Jenőhöz hasonló hidemberek mindenkor nemzeti önismertünk tudatos építői is. Ők látják igazán, hogy a baráti kapcsolatoknak két pillére áll, a két szemközti parton, ismerik a másik parton folyó alapozást, és tisztában vannak azzal, hogy csak a saját hídfő erősítése teheti teherbíróvá a hid ívét bármilyen történelmi menet elviselésére. A látzatemberek, a pillanatnyiság türelmetlenjei csak az ívet emlegetik, ez látszik el legmesszebbre, mit sem törődve a tartópillérek megbízhatóságával. Érzelmi síkon közelítve: csak az lehet híve népek, irodalmak tiszta barátságának, aki önzetlen fia saját népének, közösségének. Kiss Jenő, jó társaival egyetemben, maradandó műfordítói munkássággal szerzett jogot arra, hogy a nemzeti elfogultság sanda gyanúja ne érinthesse, mikor nemzeti gondjait írja, éneklí. Volt idő — egész költészetünkben egyébként —, mikor ez a nemzeti (nemzetiségi) sorsrész a társadalmi üzenet mögé szorult Kiss Jenőnél, néha még kétely is megkísérthette — versei olvas-tán támadt ilyen érzésem —, de a mócsi útmester, a mezőségi magyar kisember fia visszatért az erdélyi magyarság gondjaihöz. Máig fülemben cseng egy riasztó verse 1946-ból, mikor az erdélyi magyarságot arra akarta rádöbenteni: a közelgő választásokon az egyenlőség jelével és az egyenlőség igényével indul Magyar Népi Szövetség listájának támogatása az önerőnkben való bizalom, életrevalóságunk erőpróbája. A mások természetűi képekkel élő, érzelmeit szelíd metaforákba öltöztető költő — forrás, tó, patak — ekkor Petőfi népröbuni hangján szólt: „Föl a szívekkel, magyarok! / Ki az Időbe végre! / Harc vár ránk — kapaszkodjatok / Egymás erős kezébe!“ (Szózat itt és ma). Az irodalom egyéni ügy: önkifejezés, mondjuk mostanság. De ha a költőn kívül még más is — akár csak egyvalaki — magáénak vallja az érzést, ami a versből, prózából feléje csap, akkor már közügy, és hitem szerint ez teheti irodalom-má. Mivel a líra-túra mindig közös önkifejezés, hitelessége is ezen mérhető. Kiss Jenő cikkeiből, tanulmányokból, visszaemlékezésekből összeálló emlékirata legjobb lapjain ezt a közös — erdélyi magyar — élet-érzést sugározza. Versek vezetnek ehhez az emlékirathoz — néha a kulcsot is a költemények adják meg —, és egy regény

teljesíti ki: az *Ithaka messze van*. Idő-rendben az *Emberközelből* közepe táján helyezhetném el — 1970-ben íródott, de témájával, üzenetével jóval messzebbre visz vissza. A „Vallomás helyett krónika“ műfaji jelzést írta Kiss Jenő a címloldalra, de regény ez, egy drámai utazás, egy életérzés regénye. Találomra összerelt csapatot visz a vasúti kocsira délre, egyre délre, majd keletre... Naponta egyszer földfele kenyer, margarinnal... víz csak majd a második nap... egy fekete házmester felkapja a vödört, kiinná az egészet, mit törődik negyvennyolc eltikkadt, félhalott társával. És a vagon szedett-vedett társadalma egyszerre megteremt a maga belső rendjét, amely még a sötét lelkű házmestert is megjuhászodásra kényszeríti. Ezentúl egyenlően osztják el a napi vizadagot... Az ötvenedik rab kiugrik a robogó vonatból, a vagon feltépett ablakán át... A szalmán kucorgókkal együtt utazik a rémítő bizonytalanság, álmukban pedig a gyönyörű szabadság... Kint arra ébredt a történelem... A szabadság hívására jöttek elő háborús rejtekükből ezek az emberek... szuronyok várták őket... Bizonyára sokszor, sok helyütt megesett efféle a második világháború egyetemesei poklában... Artatlan civilek kerülnek a hadi pályára, antifaszista érzelmű, érzékeny, de kissé esetlen értelmiségiek — szegény Mikecs László! — ...nyomdász, aki a parancsnokság megrendelte plakát levonatát viszi, és a rabvonaton ocsúdik a valóságra... Akkor, azon az 1944-es őszön elvadultak már az idegek, bosszú kergetett bosszút, a forgás azokat is eltiporhatta, akik keskeny vállakkal próbálták volna az óriáskereket megállítani. Nemcsak a kolozsvári ősz volt ennyire tragikus, Kiss Jenő azonban ezt élte, szenvedte végig, neki ezt kellett megírnia, ez az ő élete, ez az ő mondanója, ez az ő életérzése. Erdélyi magyar életérzés, mivel a rabvonat véletlen utasai magyarok mind, a nagy összevisszaságban, rendtelenségben ez volt az egyetlen rendszer, ami szerint kiválogatták őket. Aki bár egy szóval megtagadta önmagát, nem került fel a vonatra. Akik a lezárt fülkében utaznak, tudatosan vállalják véletlen és védtelen sorsukat!... Gyámoltalanok? Kiderül, hogy a vagon ajtaját belülről is ki lehet nyitni. Megszökhetnek... Nem indul neki elsőnek senki... Majd a táborban, ott érik be a szökés terve, a végső kétségbeesésben... Kalandregényben nem hinném el, de tudom, ez mind így igaz: Kiss Jenő regényének olvasása előtt pontosan ezt mesélte el nekem a regény másik főhőse, a „néprajzos József“. És igazolásul elővehetem Szemlér Ferenc *Százlátó üvegjét*, amelyben elmondja azt

is, hogy azon az őszön a brassói bankházban, a Kolostor utcában két gonosztevő külsejű, kopaszra nyírt, földszürke arcú emberroncs jelent meg. A két szem-pár várakozással pillantott a bankjogász-költő felé, aki már hetek óta főszerkesztője volt az egyik legelső erdélyi magyar demokratikus napilapnak, a *Népi Egységnek*, s abban megújuló harcot vívott tollával a lapuló fasizmus ellen. „De honnét ismerhettem volna föl az egyik tépett vándorban a költőt, akit akkor már négy esztendeje nem láttam, a másik kolduszerű jelenségben pedig Faragó Józsefet, akivel addig talán csak egyszer találkoztam életemben?” Szemlér Ferenc szerzett pénzt a bujkálók-nak, hogy hazajuthassanak Kolozsvárra,

miként Focşani-tól Brassóig havasalföldi román parasztok nemegyszer ugyanígy segítették életre a menekülőket... Kuncz Aladár vagy Markovits Rodion múlt háborús fogolyregényei szelíd játéknak tűnnek e néhány hetes fogoly-sors mellett.

Önismeretünkéből nem hiányozhatik — ha nem akarjuk saját magunkat becsapni, ámítani — ez a fogolyvonal sem. A második világháború magyar regényei most kezdenek megszületni: Székely János és Cseres Tibor könyvei mellé helyezem képzeletemben ezt a drámai valomást: az *Ithaka messze vant*.

Költő joga rapszodikus önéletrajzot írni, s még csak nem is kell annak neveznie.

Beke György

Természettudományos vizsgálatok Erdélyből

1975-ben az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, az erdélyi szászok szülőföldkutató munkacsoportja Bonnbán tartott évi közgyűlésén megalkította az egyesület természettudományos szakosztályát. Ez a szakosztály azóta rendszeresen tartja évi közgyűléseit — 1977-ben például Szebenben ülésezett. Az eddigi elhangzott előadások egy részét foglalta össze és adja közre a szakosztály az 1979 végén megjelentetett szép és tartalmas tanulmánykötetben.*

A kötet egy tervezett sorozat első része. A szerkesztői szándékok és célkitűzések alapján ítélve a sorozat nem a szűk szakterületek részeredményeiről, hanem az erdélyi tudománytörténet általános kérdéseiről kívánja tájékoztatni a közvéleményt, elsősorban a német és az osztrák természettudósokat, orvosokat, gyógyszerészeket és mezőgazdászokat — illetve az érdeklődő nagyközönséget. A szerkesztők tervei között szerepel a hazai szakemberekkel való együttműködés elmélyítése is.

Ezt a törekvést tükrözi a kötet első tanulmánya, amelyet Klaus Niedermaier, a szakkörökben jól ismert botanikus és mezőgazdász írt az erdélyi természettudományos kutatások történetéről. Ez a

tanulmány az 1948-as évig követi az eseményeknek elsősorban az erdélyi szászokat érintő részét. Arnold Huttmannak a Niedermaier munkáját kiegészítő dolgozata Erdély orvostörténetének alapvonalát vázolja fel hasonló szempontok szerint, bizonyos tudománytörténeti szaklakat egészen az 1870-es évekig követe. Mindkét tanulmány főként a hazai román nyelvű tudománytörténeti monográfiák eredményeit tekint kiindulási alpnak, ezeket pontosítja és egészíti ki a szerkesztés, illetve a szakosztály szempontjainak megfelelően. A magyar vonatkozású adatok esetében a szerzőknek láthatóan nem volt lehetőségük az újabb eredmények áttekintésére, és adataikat a már idézett monográfiák mellett többnyire a régi német szakirodalomból merítik. Ennek aztán az a következménye, hogy például a Benkő Józseffel vagy a Melius Péter *Herbáriumával* kapcsolatos, a recenziót közelebről is érdeklő részekben a múlt századi értékelések — mint 1979-es szakirodalmi megállapítások — tovább terjednek a köztudatban.

Szerencsésebbnek tekinthetők azok a feldolgozások, amelyek egy-egy természettudományos szervezet, mint például az erdélyi szász mezőgazdasági egyesület vagy az Erdélyi Kárpát Egyesület német szervezete életét, eredményeit, a százság saját belső életében játszott szerepét taglalják. (Ernst Wagner: *Zur Geschichte des Siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaftsvereins und der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft in den Jahren 1845—1940.*; Gerhart Binder: *Der Siebenbürgische Karpatenverein*

* Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen I., Herausg. von Ernst Wagner und Heinz Heltmann. Unter Mitarbeit von Gerhart Binder, Arnold Huttmann, Richard Jacobi, Erhard Mathias, Klaus Niedermaier, Alfred Prox, Elisabeth Rácz-Kotilla, Gábor Rácz, Dietlinde und Rudolf Rösler, Friedrich Thomas und Thea Wittstock. Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1979. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, dritte Folge, Band 14. Herausg. von Paul Philipp.)

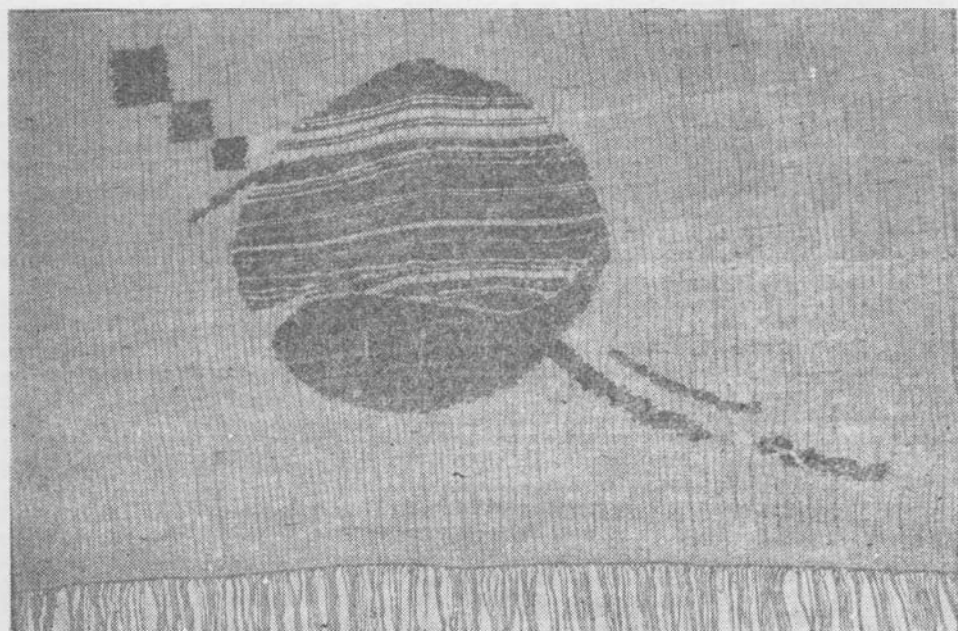
1880—1945). Különösen érdekes az utóbbi, a szász természetjáró szervezetek életét ismertető tanulmány, amely az Erdélyi Kárpát Egyesület magyar szervezete történetének megírásához is értékes szempontokkal szolgálhat.

A természettudományos életműveket ismertető részben Thea Wittstock egy erdélyi német orvos, W. Depner úttörő rádiumkísérleteiről és szanatóriumi munkásságáról számol be, Rácz-Kotilla Erzsébet és Rácz Gábor pedig egykori professzoruk, a Péter-tanítvány Kopp Elemér életét és tudományos munkásságát foglalják össze. Tanulmányuk külön értéke, hogy közlik Kopp Elemér szakdolgozatainak könyvészeti jegyzékét is. Hasonló ismertetést publikál a kötetnek ebben a középső részében Heinz Heltmann egy segesvári orvosról, Heinrich Höhrről.

Az eredeti terepkutatásokra vonatkozó közlések közül kiemelkedik Rudolf Röslernek és feleségének, Dietlinde Röslernek a Beszterce-Naszód megye növényvilágára vonatkozó terjedelmes és érdekes közleménye, amely — tudomásunk szerint — az első modern megyei növénytani monográfia. Ebben a részben még Heinz Heltmann közöl barcasági botanikai adatokat, majd három barlangtani dolgozat rekeszti be a tanulmányok sorát.

A több mint félezer lapos, szép kiállítású, gondosan szerkesztett kötet adataival és eredményeivel jelentős hozzájárulás a természettudományok erdélyi fejlődésének ismeretéhez; olyan megvalósítás, amely további feladatokra figyelmeztet, és általános tanulságokkal is szolgál.

Szabó Attila

Zsigmond Aranka: Föld